

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

Mir Cəlal romanlarında xronotop

Tehran Əlişanoğlu

AMEA-nın müxbir üzvü

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: tehran2006@yandex.ru

Annotasiya. Məqalədə XX əsrin görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlalin romanları xronotop nəzəriyyəsi işığında öyrənilir. Geniş qəbul olunmuş Mixail Baxtin nəzəriyyəsinə görə, hər hansı janrın ideya-bədii təyinatını xronotop anlayışı (bədii mətnədə zaman-məkan birliyi) müəyyən edir. O cümlədən romanda real zamanın bədii mənimsənilməsi xronotop vasitəsilə həyata keçir. Mir Cəlal romanının xronotopunun zaman və məkan müstəvilərində hərtərəfli təhlili göstərir ki, yazıçı romanlarında özünəxas bir “meydan poetikası” formalaşdırmış, ideya-bədii niyyətlərini də bu hüdudlarda gerçəkləşdirə bilmişdir. Bu poetikanın atributu olan “inqilabi zaman” yazıçının hər bir romanında real zamanın konkret bir bucağını-ərazisini qapsayıb-mənimsəməklə, eyni zamanda bütövlükdə böyük bir epoxanı (əsrin əvvəllərindən 1960-cı illərə qədər) dərk etməyə, ötən əsrin daxili mahiyyətinə varmağa imkan verir. Mir Cəlal romanlarında “meydan” xronotopunun metaforik mənası bütönlükdə Azərbaycan varlığına, Azərbaycan mənzərələrinə bağlanır.

Açar sözlər: Mir Cəlal romanları, xronotop, inqilabi zaman, Mir Cəlal gülüşü, meydan poetikası, Azərbaycan varlığı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 26.04.2023; qəbul edilib – 05.05.2023

Chronotope in novels by Mir Jalal

Tehran Alishanoghlu

Corresponding member of ANAS

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: tehran2006@yandex.ru

Abstract. In the article novels by Mir Jalal, a prominent writer of the 20th century is studied in the light of theory of chronotope. According to Michael Bakhtin, idea of any genre is identified by the concept of chronotope (unity of time-place in literary text). Artistic appropriation of real time in a novel is realized by means of chronotope. The comprehensive analysis of novel chronotope of Mir Jalal in the context of time and place shows that the writer has formed a special “arena poetics” in his novels, and realized his ideas and desires within these limits. The attribute of this poetics – “revolutionary time” allows to understand a great era as a whole and to get to the inner essence of the past century by embracing a specific angle of real time in each of the writer's novels. In Mir Jalal's novels, the metaphorical meaning of the “arena” chronotope is entirely connected to the existence of Azerbaijan and the landscapes of Azerbaijan.

Keywords: novels by Mir Jalal, chronotope, revolutionary time, irony by Mir Jalal, “poetics of the arena”, reality of Azerbaijan

Article history: received –26.04.2024; accepted – 05.05.2023

Giriş / Introduction

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mir Cəlalin romanlarından danışılarkən adətən çox məşhur “Bir gəncin manifesti” yada düşür. Halbuki yazıcının sovet dönəmi “inqilabi həyatı”nı bütün mərhələləri ilə fiksə edən altı romanı var: “Dirilən adam” (1934-1935), “Bir gəncin manifesti” (1938), “Açıq kitab” (1941), “Təzə şəhər” (1948-1950), “Yolumuz hayandır?” (1952-1957), “Yaşlılar” (1946-1963). Bir dəfə qələmi əlinə alan romançı onu heç vaxt yerə qoymamışdır.

Əsas hissə / Main Part

Yazıcının ilk romanı “*Dirilən adam*” – yazıldığı “inqilabi epoxa”nı verən ən orijinal əsərlərdəndir. Mir Cəlalin yumoru bütün parlaqlığı ilə məhz bu əsərdə görünür. Əslində, digər romanlarının da sirri, açarı, kvintessensiyası “*Dirilən adam*”da gizlənir. Gənc yazıçı (26-27 yaşlarında) roman fəhmi, intuisiyası ilə inqilabi epoxaya zaman üçün ən düzgün nöqtədən yanaşa bilmiş, “*Dirilən adam*”da milli həyatın başdan-başa parodik halını, mənzərəsini yarada bilmişdi. Bir halda ki, milli keçmiş realistlərin qələmində (C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev və b.) axıracan ifşa olunmuş, faş olmuş, *demək, indi kəskin dəyişməyə, inqilabi yumora, yenidən dirilməyə hacətimiz vardı!* Roman bu baxış tərzinin bəlirlərini gerçəkləşdirir. Gerçəklərə nikbin, yumorik baxış bir qədər sonra “Manifest”ə də daşınır, daha sonra 1930-cu illərin acı sovet gerçəklərinə də (“Açıq kitab” romanında). “Yolumuz hayandır?” romanında isə qəhrəmanı Mirzə Ələkbər Sabirin köməkliliylə Mir Cəlal təsvir predmetini ta əsrin əvvəllərinə qədər çəkib genişləndirir. Digər iki romanı (“Təzə şəhər”, “Yaşlılar”) artıq “inqilabi nəticələr” və onun pafosu üzərindədir...

Ümumən, gənc Mir Cəlal öz *roman tipini* yaradarkən, Azərbaycan tənqidi realizminin satira arsenalından da çox, birbaşa folklora, xalq gülüş mədəniyyətinin zəngin xəzinəsinə üz tutur. Hətta belə demək olar: tənqidi realizmdən qalma mirası sağlam, sirayətədicə, xalq gülüşünün çənginə (və cənginə) verir. “*Dirilən adam*” başdan-ayağa xalq gülüşünün hər növ sıralarına: şəbədə, rişxənd, dolama, lağlağı, məişət yumoru, qara yumor, qaravəlli səhnələri, dilin bayağı-vulqar qatları, tabu, arxaik inanclar, fal, cadu, etnoqrafik təsvirlər və s.-yə açıqdır. Həm də roman dilinin son dərəcə sadə, dürüst, yığcam (sadə cümlələrlə) ifadə tərzinə, təkcə prozaik (dolayısı) məcazlarla deyil, həm də poetik məcazlarla (şeyriyyətlə) zəngin sərrastlığına xələl gətirmədən.

Alt qatda gizlənən bütün bu gülüş zənginliyinə baxmayaraq, “*Dirilən adam*” ciddi üslubda qələmə alınmış romandır. Gənc nasir ciddi planda, inqilabi roman yazmağa girişmiş, amma eyni zamanda cürətli bir addım da atmışdı. M.Baxtinin təyini ilə desək: *astarı üzə çevirən*, “*hər şeyi çölə-bayıra çıxaran*”, *üzə vuran (ruscası: “ovneşlyayet”)* xalq gülüşü ilə içə, insanın daxili dünyasına yönəlmiş *psixoloji roman* təcrübəsini birləşdirməyə çalışmışdır; fəhmnən, istedadı gücünə.

Geniş qəbul olunmuş Mixail Baxtin nəzəriyyəsinə görə, janrın ideya-bədii təyinatını xronotop anlayışı (bədii məndə zaman-məkan birliyi) verir [1, s.235]. O cümlədən romanda (real) zamanın bədii mənimsənilməsi xronotop vasitəsilə həyata keçir.

Mir Cəlalin ilk romanı – “*Dirilən adam*”da zaman kateqoriyasının bədii səciyyəsinə nəzərdən keçirərək görürük ki, bu – “*inqilabi zaman*”dır; yəni realiyaları bütün tarixi şərt-şəraitə, səbəb-nəticə bağları ilə deyil, məhz kəskin dəyişmə kəsiyində: bir zamandan digərinə, bir epoxadan başqasına, bir dünyadan ayrı bir dünyaya qəfil keçid anında alır, (bədii) tədqiq və təsvir edir.

Ümumən, Mir Cəlalin romanlarına (6 romanın hər birinə!) diqqətli olsaq, görürük ki: bu xüsusiyyət təkcə ilk başlanğıca, “Dirilən adam”a aid deyil, sadəcə mövzu-problematika ilə bağlı məsələ deyil. “İnqilabi zaman” – bütövlükdə Mir Cəlalin bir romançı kimi real zamanı, epoxanı, gerçəkləri bədii mənimsəmə, idrak və təqdim üsuludur. “Dirilən adam”da (1934-1935) geniş xalq gülüşü zəminində təqdim etdiyi inqilabi mövzunu yazıçı “Bir gəncin manifesti”ndə (1938) romantik-faciəvi, “Açıq kitab”da (1941) satirik pafos daxilində yenidən, bir daha “nəzərdən keçirmək”dən heç də çəkinmir.

“Təzə şəhər”də (sentyabr, 1948 – may, 1950) hadisələr qəfil, “dörd aya yaxındır müharibənin qurtardığı” radədən başlayaraq, birdəfəlik ölkədə gedən nəhəng quruculuq işlərinə, “təzə şəhər”in qurulması döminə (“təzə şəhər” həm də simvoldur) köklənir; və 259 səhifəlik roman [3] sanki nəfəs dərmədən radədən radəyə, təsvirdən təsvirə, bir surətdən digərinə adlayaraq təzə şəhərin əsasını qoyan poladəritmə zavodunun tikilib başa çatması təntənəsi ilə tamamlanır. Heç bir hadisə və yaxud fərdin zamanı üzərində dayanmamaqda yazıçının məqsədi sanki nəhəng quruculuğun özündə inqilabi tempi, inqilabi pafosu fiksə etməkdir. Maraqlıdır ki, nə qədər ekzotik olsa da (məhz uzaq keçmiş kimi), roman bu gün öz daxili tempinə uyğun, birməfəsə oxunur və başqa bütün amillər önəmini itirdiyindən bunu yalnız yazıçı sənətkarlığı ilə izah etmək gərəkdir.

Analoji yanaşsaq, görürük ki: “Yolumuz hayandır?” romanı da (1952-1957) sadəcə böyük Azərbaycan şairi M.Ə.Sabirin həyatına həsr olunmuş əsər deyildir; daha da çox roman “Hophopnamə”dən məşhur bir inqilabi leytmotivə açılır: “Fəhlə də özün daxili-insan edir indi...” Təsadüfi deyil ki, öz poetikasına sadıq qalaraq, romançı mətni bioqrafik janra xas baş qəhrəman ətrafında (fərdi-bioqrafik zamanda) deyil, yenə də “inqilabi zaman” ritmində kökləyir. Şairin həyatından məhz dönüş anlarını götürməklə (Şamaxıdan Bakıya, Bakıdan Tiflisə və ölümünə qənşər), həm də paralel olaraq insanlıq tarixində ən böyük çevrilişin, aşağı zümrənin də insanlıq haqqına sahib çıxması hadisəsinin milli həyatda rezonansına ayna salır. Roman maarifçi konsepsiya üzərində süslənmişdir (elə adın özü də çox söz deyir: Yolumuz hayandır? - !); “inqilabi zaman”a bütün zümrələrin (burjua, tacir, ziyalı, fəhlə, rəncbər, kəndli) həyatında, düşüncəsində, əməllərində diqqət ayırmağa çalışır... Və maarifçiliyin gur səsi – Mirzə Ələkbər Tahirzadənin mövqeyi bu orkestrdə hər şeyi yox, məhz “solo”nu ifadə edir. Romanda gülüş mədəniyyətinin də böyük payı var; müəllif inqilabi Sabir satirasını xalq gülüşü nöqtəyi-nəzərindən yenidən oxumağa, romanlaşdırmağa söy etmişdir.

Buradaca qeyd etmək gərəkdir ki, “daxili-insan” motivi (ictimai mənşəyindən asılı olmayaraq? hər kəsin İnsan olmaq haqqı və eyni zamanda borcu) təkcə romanda deyil, bir ideya kimi yetkinliyə doğru Mir Cəlalin bütün bədii yaradıcılığında bir xətt kimi keçmiş, yazıçının məxsusi “İnsanlıq fəlsəfəsi”ni formalaşdırmışdır (eyni adda hekayəsi və hekayə toplusu da vardır). Hərçənd bir çox tədqiqatçıların diqqətini bu gün məhz həmin məqam cəlb edir; və bu da çox doğrudur. Çünki Mir Cəlal bu “fəlsəfə”ni öz yaradıcılığı da daxil olmaqla ədəbiyyatda sinfi-zümrəvi yanaşma hökmfərma olduğu dövrdə ərsəyə gətirmiş, demək, hardasa zamanın da fəvqünə qalxa bilmişdir. Burda yazıçının həyata yumorik-nikbin baxışı, Mir Cəlal gülüşünün də rolu şəksizdir.

“Yaşıldar” (1946-1963) romanında da ideya qəhrəmanın fərdi-bioqrafik zamanına sığmır, məhz “yazıçı kredosu”na sadıqlıqla yenə də “inqilabi zaman” müstəvisində birikir. Dünyada iki ictimai-siyasi sistem arasında XX əsrin ölüm-dirim savaşı gedir; həm də yalnız birbaşa zor şəklində deyil, həm də ideoloji müharibədə! Radədən radəyə, bir fərdi bioqrafidən digərinə adlamaqla romançı: dinc həyat və müharibə, ön cəbhə və arxa cəbhə, şüurlarda mübarizə, ali mənəvi şüur və məişət düşüncəsi, vətəndaş mövqeyi və meşşanlıq, Qərb qəlibləri və “gələcək yolçuları” və s. aysberqlərə ürcah olan “inqilab gəmişi”nə bələdçilik etmək istəyir. Real zaman planı ikinci dünya müharibəsi və müharibədən sonrakı az zamanı ehtiva etsə də, romanın yazılma tarixindəki son rəqəmə də isnad etməklə, mətnə yazıçı düşüncəsinin ta “soyuq müharibə” dövrünə də işlədiyinin şahidi olur. Reminissensiyaya müraciət etsək, “Yaşıldar” sanki S.Vurğunun məşhur: “Qalib gələcəmi cahanda kamal?” fəlsəfi sualına prozaik cavab axtarışlarından sıra tapır.

Görürük ki: Mir Cəlal romançılığında “inqilabi zaman” hər əsərdə real zamanın konkret bir bucağını-ərazisini qapsayıb-mənimsəməklə, eyni zamanda bütövlükdə böyük bir epoxanı (əsrin əvvəllərindən 1960-cı illərə qədər) dərk etməyə, ötən əsrin daxili mahiyyətinə varmağa imkan verir; başqa sözlə – xronotopikdir.

Bəs yazıçının romanlarında “*inqilabi zaman*”ın açıldığı məkan hansıdır?; inqilabi hadisələr harada, hansı ictimai-siyasi-mənəvi-fəlsəfi (...) müstəvidə cərəyan edir, gerçəkləşir?

Bu sətirin müəllifi də daxil olmaqla, bir zaman Azərbaycan inqilabi romanını mövzu-problematika daxilində birləşdirənlər həm də onu inzibati-coğrafi ərazi üzrə yazıçılar arasında “bölüşdürüdürlər”. Deyək, bu əsnada Süleyman Rəhimova – Kürdüstan mahalında, Əbülhəsənə – Şamaxı nahiyəsində, Mehdi Hüseynə – Qazax qəzasında və Bakıda, Mirzə İbrahimova – Cənubda və s., o cümlədən romançı Mir Cəlalin payına da inqilab hadisələrinin Gəncə “salnaməci”si olmaq missiyası düşürdü. Təbii ki, bu, səthi yanaşmanın nəticəsiydi. Və məsələ heç də onda deyil ki, Mir Cəlalin romanlarında hadisələr artan xətlə getdikcə daha geniş tarixi-coğrafi ərazilərdə ehtiva olunur: Gəncə quberniyasında (“Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”), Gəncə-Vartaşen-Bakıda (“Açıq kitab”), Bakı-Abşeron-Sumqayıtda (“Təzə şəhər”), Şamaxı-Bakı-Tiflisdə (“Yolumuz hayandır?”), Bakı-Gəncə-Ukrayna-Təbrizdə (“Yaşadılar”) və s. – hərçənd bu məqamın özü də vacib-önəmlidir. Sadəcə Azərbaycan inqilabi romanını düzgün anlamağın yolu bu deyil, başqadır.

Mixail Baxtinə görə: “*Ədəbiyyat – zaman sənəti olduğu üçündür*” ki, xronotop burda bədii zamanın üstünlüyü ilə gerçəkləşir [1, s.235], məkanı da mətndə bədii zaman diktə edir. Odur ki, inqilabi roman janrında “məkan”ı heç də real tarixi-coğrafi bölgü və bölgələrdə (mövzu-problematika sferasında) deyil, məhz yazıçının ideya-bədii niyyətinə bağlı “inqilabi zaman”ın oturduğu (otuzdurulduğu) xronotopik müstəvidə aramaq gərəkdir. Məsələn, *S.Rəhimov* onu (“inqilabi zaman”ı) patriarxal şüura (icma təfəkkürünə) otuzdurmağa çalışır və xeyli qədər də çətinliklərlə üzləşir (“Şamo”nun az qala əlli il ərzində yazılması bəlkə də heç cür ələ gəlməyən, uyarılması çətin, bu uzun “patriarxal çəkişmələr”lə bağlı olmuşdur). Yaxud *Əbülhəsən* onu (“inqilabi zaman”ı) birbaşa toplumda kəşf etməyə çalışmış (“Dünya qopur”) və xeyli, toplumun özündən gələn müqavimətlə üzləşmişdi (mətnin müqavimətindən söhbət gedir, əlbəttə; “Yoxuşlar”ın ən nəhayət 1960-cı illərdə tamamlanması da bu çətinliklərdən xəbər verir). *Mehdi Hüseyn* daha asan yol seçmiş, “inqilabi zaman”ı dövrün plakat və şüarlarında təsbit etmişdi (“Daşqın”dan “Səhər”ə, “Qara daşlar”acan). *Mirzə İbrahimov* onu (“inqilabi zaman”ı) ideyada, ictimai-siyasi şüurda mənimsəməyə girişmiş, utopik səciyyədə xeyli qədər də buna nail olmuşdu (“Gələcək gün”ü yada salaq) [2, s.85].

Mir Cəlal romanlarında “inqilabi zaman”ı bu gün, bu dəm, bu radə – göz qabağında, *Meydana* görür, axtarır, təsbit edir... Hələ ilk romanı “Dirilən adam”dan danışarkən, romançının bütün diqqətini (bədii niyyətini) məhz İnkilab zamanına, “xalq vədəsi”nə yönəltdiyini vurğulamışdıq; əslində, Mir Cəlal romanlarının əsas qəhrəmanı elə “inqilabi zaman”ın özüdür.

Nəticə / Conclusion

Mir Cəlal romanının xronotopunu – zaman və məkan müstəvilərində hərtərəfli panoram etdikdən sonra, qəti söyləmək olar: romançı özünəxas bir “*meydan poetikası*” formalaşdırmış, ideya-bədii niyyətlərini də bu hüdudlarda gerçəkləşdirə bilmişdir.

Mir Cəlal yaradıcılığında Meydan xronotopunun metaforik mənasına açılırkən, unutmamalı ki, romançı üçün bu – bütünlükdə *Azərbaycan varlığı, Azərbaycan mənşələri*dir. Böyük bir xronoloji dövr ərzində (romanların yazılma tarixi ilə ölçsək: 1934-1963) məhz göz qabağında olan Azərbaycandır! Belə ki, lap əvvəldən *şaqraq bir gülüşlə bu Meydana girən* (“*Dirilən adam*”) yazıçının bir gözü ağlayırsa da, biri gülür (“*Bir gəncin manifesti*”), bir gözü gülüb, biri ağlayır (“*Açıq kitab*”, “*Yolumuz hayandır?*”), gəncliyin, quruculuğun təntənəsinə sevindiği kimi (“*Təzə şəhər*”), sabahı barədə qayğılanıb da, narahat olur (“*Yaşadılar*”).

Mir Cəlal niyə və nəyə gülürdü? Nədənini ədibin ideya-fikir dünyasında, bədii əsərlərində axtarmaq gərəkdir.

Ədəbiyyat / References

1. Бахтин, М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975.
2. Əlişanoğlu, T. Milli nəsrdə Azərbaycan obrazı. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
3. Mir Cəlal. Təzə şəhər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1951.

Хронотоп в романах Мир Джалала

Техран Алишан оглу

Член-корреспондент НАНА

Институт Литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: tehran2006@yandex.ru

Резюме. В статье изучены романы известного азербайджанского писателя XX века Мир Джалала в свете теории хронотопа. По широко принятой теории Михаила Бахтина, понятие хронотопа (единство времени и места) определяется в идейно-художественном тексте каждого жанра. В то же время оно проводится в романе путём художественного усвоения в реального времени. Всесторонний анализ хронотопов в романах Мир Джалала в аспекте места и времени показывает, что писатель в своих романах своеобразно сформировал «поэтику площади» и сумел успешно осуществить её границы в художественном постижении. Атрибут этой поэтики в каждом романе писателя составляет «революционное время», которое позволяет осмыслить каждую конкретную сторону реального времени эпохи в целом (с начала века до 1960-х годов), внутреннюю сущность прошедшего века. Метафорическое значение хронотопа «площади» в романах Мир Джалала всецело связано с жизнью и панорамой Азербайджана.

Ключевые слова: романы Мир Джалала, хронотоп, революционное время, ирония Мир Джалала, «поэтика площади», реальность Азербайджана